

A magyar könyvkiadás helyzete napjainkban

Történelmet élünk, nap mint nap. Olyan kérdések kerülnek elő, kapnak széles körű nyilvánosságot, melyek nemhogy kisiskolás korunkban, de két éve is elképzelhetetlenek voltak. Ha egy hétig netán külföldön tartózkodik valaki, hazatérve úgy tűnik – kizökkent számára az idő, sok eseményről, információról maradt le. Az élet, a társadalom, a politika, sőt a közművelődés területén, s mindenütt, hová tekintetünk elérhet, új fejezetek, szakaszok kezdődnek. Eddig vadul elítélt, kiátkozott szerzők százezres példányszámban jelennek meg és fogynak el, tíz éve betiltott művek kerülnek elő raktárak mélyéről, szabadon kölcsönözhető zárt raktárak polcain féltve őrzött tabukönyvek, és új kiadók alakulhatnak tucatjával – szabad, szabados programmal –, s mindezek mellett vagy következtében lényegesen nőnek a könyvárak, a korábbi hagyományos struktúra inogni látszik, s alakul valami, de hogyan is alakul s milyen összetevők következtében? E kérdéskört próbálom körbejárni a magyar könyvszakma szempontjából, az alapanyaggyártók és az előállítók, a kiadói struktúra önfejlődése és a vásárlók, olvasók oldaláról megközelítve.

Áru vagy kivételezés?

A magyar könyvszakma (könyvkiadás és -terjesztés) egy történelmi szakasza zárult le 1987. december 31-én. Ha úgy vesszük, új korszak kezdődött a magyar könyvkiadásban. Az a védőernyő, melyet korábban élvezett, mely alá több-kevesebb biztonsággal behúzódhatott, megszűnt, igaz a szelek korábban is csapkodták, de nem áztatta el a zápor vagy kitartó, lassú hóesés. Lehetséges, ez a védettség bizonyos mértékben kényelmes helyzetbe hozta az alatta állókat, de csak annyira, mint azokat a nagy vállalatokat, melyek milliárdos veszteségeket termelve aranyszegélyű, zászlós

kitüntetések kaptak; nem is beszélve az értékbeni nagyságrendekről. A könyv áru lett, eddig is az volt, csak különleges áru, most egyre inkább úgy lehet tapasztalni, a megkülönböztető jelző elkopott, nem használatos. Piaci viszonyok vannak – ez lényegét tekintve helyes is lehetne –, de ez nem vonatkozhat a könyvek valamennyi csoportjára, mint ahogy szinte sehol nincs ez így a világon. A piaci helyzet kialakulásának egyik leglényegesebb mozzanata, hogy az állam kivonult vagy kivonulni látszik a kultúrából, annak számos területéről. Az oktatásba – a sok tiltakozás, petíció stb. hatására és remélem önnön belátásból is – visszatérést határozott el a kormányzat! Kellően támogatott és bizonyos területeken kivételezett könyvkiadás nélkül azonban sem az oktatás, sem a nemzeti művelődés ügye nem megy előre.

Miért is kell – nyugodtan ismételjük meg – a kivételezés? A válasz egyszerű: a nemzeti kultúra értékeinek megőrzése, megvédése érdekében, hogy ne vesszen ki nemzedékek tudatából *Tóth Árpád*, *Bod Péter*, *Déry és Illyés*, és hogy például a *Képes történelem* kötetei kevesebbe kerüljenek, mint egy leporolt bestseller...

Régi igazság, hogy támogatás nélkül nincs nemzeti kultúra, melyre leginkább a kis nemzeteknek van szükségük, így nekünk is, akik mi mással is büszkélkedhetnénk most? Természetesen nem világszínvonalú termékekkel, csak azzal, ami a fejekben van és remélhetőleg lesz.

Demokratizálódik az ország, a nyíltság, a vélemények cseréje növeli erőnket; a jogállamiság felé haladunk. Ennek egyik talpköve az életbe lépett új sajtótörvény, mely jelentős lehetőséget adott a széles körű könyvkiadási tevékenységre. S a megmértetés nem a hivatalban történik, hanem az úgynevezett piacon. Csak sajnos – éppen oktatásügyünk csődje miatt – nem azonos eséllyel indul ebben a versenyben

egy botránykönyv vagy egy áltudományos munka *Radnótival* vagy éppen egy *Tények és tanúk* kötettel. Az új sajtótörvény mellett más megkötöttségek is felszabadultak, így például a könyvek szabadadásuk lettek. S ez természetes módon a fogyasztói ár emelkedésével járt.

A papír ára is „alakul”

A papíripar mint ellátó monopolhelyzetben van, diktálja az árakat a nyomda, a kiadók és a közönség felé. Ez persze nem zárja ki, hogy ellátási nehézségek ne lennének, akár a WC-papír, akár a rotációs vasszetepapír vonatkozásában. A Papíripari Vállalat gyártó, készletező, szállító és importőr is egyben, és energiaigényes ágazat; ezek után mit várhatunk? A hírek szerint 1989-ben még további mintegy 30–35 százalékos áremelést! A nyomdák s így a kiadók negyedéves előrendeléssel kötelesek és kénytelenek megrendelni a papirkontingenseket, a szállítás pedig olyan, amilyen. S mi ennek konkrét hatása a könyvkiadásra? Az, hogy „időközben” nem lehet példányszámot módosítani. Az előrendelt papír készletezése a nyomdákra hárul, s újabban e költséget a kiadókra is megpróbálják áthárítani. S persze itt sincs másként, mint az ipar más területén; az ütemtelen szállítások miatt mindenki többet rendel, biztos, ami biztos alapon. (A hiánygazdálkodás itt is „hiánytalanul” érvényesül.) Az árak emelkedése – mint az infláció egyik kritériuma – a papírgyártásban talán nagyobb mérvű, mint azokban a gyártó, előállító és szolgáltató szférákban, melyek a társadalmi nyilvánosság szerkezetében más lépcsőfokon foglalnak helyet. A fogyasztó nem a papírár emelkedését éli meg, hanem a könyv mint késztermék drágulását. A papírárak az utóbbi három évben mintegy 50 százalékkal emelkedtek a hazai piacon, illetve a nempiacon, mert piacról a legjobb indulattal sem beszélhetünk. A piac legfeljebb abban érvényesül, hogy azonos minőségű papírok ára közt 5–45 százalékos eltérés is lehetséges...

A nyomdai helyzet összességében – sokak véleménye szerint – a szakértelem, a hozzáértés hiánya és a valóban jól képzett szakemberek elvándorlása miatt romlott. A Rákosi-korszakban munkásarisztokráciának nevezett és megbélyegzett nyomdászréteg a nagyüzemeknek hátat fordítva a kisvállalkozói szférát választotta. Csoda, ha esett az előállítás minősége és színvonala, ha a nyomdai visszaigazoló-

sokra hónapokat kell várni, ha a szerződéses fegyelem lazult, s a megjelenés időbeni biztonsága – főként a terjesztő vállalatok számára károsan – olyan, mint a kutya vacsorája? A szállítási határidők rovatban sztereotip mondatok: „az anyagok beérkezésétől függően”, „késés géptörés miatt”. A nyomdai ár pedig annyi, amennyit az előállító a megrendelővel szemben el tud érni. Árvita gyakorlatilag nem lehetséges, mivel a számla nem részletezett, egy összeg, amit ki kell fizetni. Úgynevezett tarifák sincsenek már – végösszegek vannak, igaz a nyomdai átfutási idő a korábbi évek 11–13 hónapjáról átlagosan nyolc és félre csökkent.

Piacnak kéne lennie, de még sincs, nincs akkora, főként szedési kapacitás, hogy a megrendelők előtt alternatíva lenne, illetve a választás lehetősége minimális. S ha pedig nincs alternatíva, akkor diktátum van; jelen esetben áremelés. Az utóbbi két év néhány áremelésének mértéke: egyszínynyomás esetén mintegy 20, kétszínynyomásnál 20–30, többszínynyomású igényes képzőművészeti és bibliofil kiadványoknál 40–100 százalék.

És még egy tényező: a nyomdák jó részében – az elhibázott nyomdai rekonstrukcióból adódóan – az export elsőbbséget élvez a hazai felhasználásra készülő termékekkel szemben. A könyv a gyártás szempontjából nem a legkifizetődőbb termékcsoportja a nyomdai előállításnak. A nyomdaipar belső struktúrájában leküzdhetetlen hátrány a szedési kapacitás elégtelensége. A könyv – ki kell mondani – ma már nem mindenki számára hozzáférhető, az életszínvonal drasztikus csökkenése és a könyv árának jelentős emelkedése miatt. Kevésbé ismert adat: egy könyv előállításánál 90 százalék az anyagköltség, a művelési költség, a gyártás, a technika, a ragasztó, a festék és minden egyéb – a szellemi ráfordítás pedig (honorárium, szerkesztés stb.) 10 százalék. A fejlett országokban ez a 90 százalék csak 25! Az adatokból látható, mennyit emelkedett az anyagi, technikai oldal; igaz, bizonyos mértékben a szellemi is, mivel a honoráriumok alsó határát rendelet szabályozza, kevesebb nem fizethető ki, mert a szellemi értéket – úgy tűnik – csak így lehet védeni. Született ugyan rendelet a honoráriumok 20 százalékos emelésére, csak a rendelet önmagában nem biztosítja ennek anyagi fedezetét. Sajnos igaz az is, hogy a kiadók és a nyomdák közti kapcsolatok alakulásában a kiadók lassúsága, konzervativizmusa is vétkes, sok a nem „nyomdaérett” kézirat stb.,

és az is, hogy a nyomdaipar modernizálását nem követte a kiadók technikai korszerűsítése. Kevés, kétségbeejtően kevés a kiadókban az elektronikus szövegszerkesztő gép, alig van példa a diszken való rögzítésre és egyéb korszerű eljárásokra, melyek a munkát óriási mértékben könnyítenék és az átfutási időket lényegesen rövidítenék.

A kiadók keservei

A könyvkiadónak mindezen hatásokon és körülményeken kívül még legalább három tényezővel kell szembenézniük: a dotációcsökkentéssel, az új kibocsátói versennyel és a vásárlóközönség új igényeivel, szelektív magatartásával, s egyre soványabb pénztárcájával. Az állami költségvetésből juttatott dotáció (tankönyvek nélkül) a korábbi 186 millióról 1988-ban 77 millióra csökkent. Természetesen ez nem mindegyik hagyományos – állami – kiadónkat sújtotta azonos mértékben. Korábban is önfenntartó volt az Európa, a Medicina, a KJK, a Helikon és a Corvina.

A dotációcsökkenés a legérzékenyebben a Szépirodalmi, a Móra, a Gondolat s általában a klasszikus értékeket kibocsátó kiadókat érintette. Az elszegényedéshez jelentősen hozzájárult a fenntartási költségek emelkedése, valamint a kiadók úgynevezett másodlagos kiegészítő tevékenységéből eredő bevételek csökkenése (például naptárak, katalógusok, árjegyzékek és egyéb megbízásos kiadványok). Ez utóbbi természetes jelenségnek látszik, mivel a könyvkiadási tevékenység monopolhelyzete megszűnt. Az új sajtótörvény adta lehetőségek következtében számtalan új főhivatású kiadó – főként szövetkezeti és privát – alakult. Rendszeres kiadási tevékenységre szóló jogosítványt 1988 első félévében mintegy 40 különböző jogi formáció (kisszövetkezet, kft, egyesület stb.) kapott, lehetséges, hogy jelenleg a százat is megközelíti a számuk. Ezeknek természetesen nemcsak önfenntartóknak (dotációs segítség nélkül), de nyereségre törekvőknek is kell lenniük – vagyis (főként) csak olyan könyvek kiadására vállalkozhatnak, melyek jövedelmezők. Óvakodom kategorikus vagy sommázó és általánosító beskatulyázásoktól, ezért csupán úgy fogalmazhatok: fellépésük kommercializálta a magyar kiadványkiadást. Természetesen nagyon sok jelentős mű, értékes és több esetben nélkülözhetetlen kiadvány látott napvilágot jóvoltukból.

Korántsem mondanám, hogy az aluljárókba való minden, amit az ún. vállalkozói kiadványkiadás produkált. A hagyományos kiadók – a kezdeti pironkodó lépések után – maguk is az önfinszírozás rögzös útjára voltak kénytelenek lépni, hogy ennek bevételeiből finanszírozzák az értékes művek kiadását.

Az árszint – az alapanyag-gyártók és -előállítások diktálta áremelések mellett – a kiadók kényszerűségéből is nőtt, vagyis a nagyobb közönség érdeklődésére számot tartó könyvek árait a lehetségesig emelték, a többit pedig csak a szükséges mértékben. Mindez természetesen nem volt elegendő – műszám csökkentésre is szükség volt és van, mégpedig olyan műfajokban, melyek többnyire csak egy kisebb réteget, az értelmiséget vagy annak egy-egy csoportját érintik. Ezek versek, tanulmánykötetek, speciális szakkönyvek, tudományos könyvek. S a veszély itt van, a szellemi értékek választékának hátraszorulásában, az alkotók elkedvetlenedésében s a felhasználók szellemi újratermelődése ellehetetlenülésében és célvesztettségében. Mert kevés az olyan új alapítású kiadó, amelyik Babits-verseket ad ki angolul, mint például a *Maecenas*, vagy netán profitját ugyanabban a szférában kamatoztatná tovább, ahonnan azt nyerte, kitermelte. A kiadványból szerzett nyereség és befolyt adó máshová áramlik, pedig az ittmaradásával értékvédő szerepet tölthetne be. Nem hiszem, hogy ez pénzügy-technikai módon nem oldható meg.

A mecenatúra kérdése újra és újra felvetődik, nem kerülhető ki; a fogalom, megítélésem szerint, tágabb mint a hagyományos dotáció. Helyes az a törekvés, hogy az állam, vagyis a köz, ne az intézményeket, a kiadókat támogassa, hanem a műveket. Csakhogy ennek is nagyon sok buktatója van. Demokratikus, hogy a kialakítandó pályázati rendszerben indulhasson állami, magán, vállalkozói, nem hivatásos és bármely kiadó. Még az is el tudom képzelni – ha nagyon nehezen is –, hogy egy viszonylag objektív, illetve társadalmilag hasznos rangsort létre lehet hozni. Csakhogy félek, bizonyos beidegződések kapcsán mennyiségi, pejoratív értelemben vett bázisszemlélet alakul ki. Ha például a Magvető 1988-ban 40 első kötetes szerző művére kapott támogatást, akkor 1989-re mondjuk már csak 24-re, mivel a többi jelentkezőt is támogatni kell. De miből? Ugyanabból vagy csak minimálisan emelt összegből. És még valami: a kezdő, induló szerzők, de a már ismertek is, általában a hagyomá-

nyos állami kiadókhhoz adják be kézírataikat. Az még soha nem fordult elő, hogy egy szerző vagy azok egy csoportja egy magánkiadót szidott, kiszervezett volna kéziratának visszaadásáért. A kéziratokat ezekben a hagyományos kiadóknál el kell olvasni, eleve olvasatlanul visszaadni nem illik.

A Magvető Kiadó munkatársai évente több száz kéziratot olvasnak el, és belőlük nyilván sokat adnak vissza. Ezt akár szolgáltatásnak is nevezhetnénk – az elutasítás keserű piruláival együtt –, és ez úgy tűnik, csak az állami kiadók kötelessége. És ezt valakiknek el kell végezniük. Más tehát a szellemi, anyagi teherviselés aránya egy kisebb és egy nagyobb kiadóban, s ezt a mecenatúra elosztásában is figyelembe kéne venni. Magam is ellene vagyok az „en bloc” intézményi támogatásnak, a produktum legyen a mérce. Talán a svéd példát ajánlhatnám, ahol a már megjelent könyvre lehet támogatást kérni – ez valódi kockázat és valóban műre koncentrált.

Az új helyzethez különböző módon alkalmazkodó kiadók többsége talpon maradt, s ha nem is elkélezeltőségük szerinti, önmaguk által elvárt mértékben teljesítették a rájuk róttakat, de lényegileg nem hagyták összedőlni a kulturális értékek vakolatlan építményét. A nyitabb és demokratizálódott könyvkiadás sok új energiát, kezdeményező készséget szabadított fel, és sok értékeset hozott felszínre, de hordaléka ezt meghaladó mértékű. Az új vállalkozói könyvkiadás gyorsasága, reagálási készsége inspirálólólag hatott a hagyományos kiadói ágazatra is, sőt azt is mondhatjuk, bizonyos görceit is feloldotta, megteremtette versenyképességét s növelte elszántságát.

A kereskedelmi forgalom

A könyvkereskedelmi forgalom növekedése az elmúlt három évtizedben – az 1981/82-es csekély mértékű megtorpanástól eltekintve – egyenletes volt. Az 1988-as év rosszul kezdődött, az első félévben a forgalom folyóáron csaknem 10 százalékkal volt alacsonyabb az előző évinél. Az év mégis a vártnál jobban sikerült, a jóslott forgalomcsökkenés nem következett be, s ezt jelentős eredménynek kell elkönyvelnünk, még akkor is, ha a könyvvásárlás összegének szerény mértékű emelkedésében az árszint-növekedés jelentős szerepet játszott. (Az ÁKV kimutatásai szerint az árindex az 1985. évi 57 forintról 82-re nőtt 1988-ban.)

Az új vállalkozói szellem a könyvkereskedelemben még nem igazán érezhető, csupán az alkalmi, utcai könyvárusok száma nő, a bolthálózat finansziális nehézségek miatt alig bővül. Ugyanakkor sajnálatos módon csökken a munkahelyi könyvterjesztés, mindenekelőtt a személyi jövedelemadó bevezetésének következményeként. Az ÁFÉSZ-ek könyvvásárlása jelentős mértékben visszaesett finansziális és pénzügypolitikai okokból. Örvedetes, hogy a vásárlóközönség nominálisan nem csökkentette a könyvbeszerzésre szánt kiadásait, igaz némileg emelt összegért számottevően kevesebb kötetet helyezhetett a könyvespolcra.

A könyvvásárló- és olvasóközönség mohón vetette magát a korábban tiltott gyümölcsre, azokra a művekre, melyek megjelenése korábban elképzelhetetlen volt, s azokra a leleplező riport-, dokumentum- és egyéb kötetekre, melyek a mai élet fonákságait, visszaéléseit mutatták be ilyen-olyan módon és változó színvonalon.

A botránykönyvek, viccgűjtemények, az aluljáró-irodalom, a szexkönyvek, az áltudományos munkák dömpingjét tapasztalhattuk az elmúlt évben – jelentős vásárlóerőt vonva el a korábban biztos fogyásúnak hitt kiadványok elől, s az átlagolvasók érdeklődése e kiadványok javára billent egy flexibilis szituációban. Végül is ugyanarra a piacra egyre nagyobb számú kibocsátó termel, s ez a piac csupán földrajzilag látszik bővíthetőnek, társadalmi réteg szerint aligha. A vidéki értelmiség folyamatos és rendszeres könyvellátása még mindig nem megoldott, a kis településeken kevés a könyvbeszerzési lehetőség, a postai szállítást pedig átlagos esetben drágább, mint maga a könyv.

Az életszínvonal csökkenése, a kormány vásárlóerőt befagyasztó intézkedései a könyvet jobban érintették, mint más árucikket, az ár-emelések pedig jobban azokat, akiket rendszeres könyvvásárlóknak szoktunk nevezni. A közönség igénye, ízlése polarizálódik, egyes rétegek megpróbálnak kitartani korábbi kulturális színvonaluk mellett, egy egyre növekvő réteg pedig csupán az „aluljáró-irodalom”-ra hajlandó pénzt áldozni. Ez a két kultúrára szakadás veszélyes tendencia, körvonalai kibontakozóban vannak, s egy szakadás nem csupán az ízlés szintjén nyilvánulhat meg. Az általános és közműveltség csökkenése köztudott, az általános iskolásoknál diszleksziát tapasztalunk, a középisoklásoknál olvasási zavarokat, az egye-

temi felvételizők történelmi ismeretei pedig viccgűjteményekbe kíváncsognak.

Az olvasás megszerettetésében nagyobbak a mulasztásaink, mintsem azok rövid távon megoldhatók lennének. (Ebben rengeteg tényező játszott közre – ezt azonban most nem részletezem.) A műveltséghez való jogot az alkotmány garantálja, de ez nem jogi kérdés: a feltételeket kell biztosítani, s ha ez utóbbiak már adva is lennének hozzá, fennáll annak veszélye, hogy az állampolgárok egy jelentős része ezzel élni nem akar, mert úgy látja, a műveltség, a tudás nem érték, sem anyagi, sem erkölcsi megbecsülésben nem részesül. A polarizáció e társadalmi megítélésben is érvényesül: vagy szegény művelt, vagy gazdag bunkó leszel.

*

A könyvkiadás célja nem a könyvkiadás maga. Célja kulturális értékek létrehozása, a nemzeti értékek támogatása és eljuttatása a közönséghez elérhető áron. E körből természetesen nincs kizárva semmi, ami szórakoztató, könyved, netán nem fennkölt – csak az arány, a mérték nem mindegy! Most pedig a mértékkel van baj. A könyvkiadás folyamat, kiszolgálója azoknak az érdekeknek, melyek egy országot, nemzetet felnőtte, gondolkodóvá, építő akaratúvá, belátóvá tesznek; olyan emberekké, akik nem csak tudják, de cselekszik is a fennmaradás, a fejlődés józan parancsait.

Zöld Ferenc

Nemzeti bibliográfia kompakt lemezen

Angol–francia közös kísérletek

Korábban már hírt adtunk a CD-ROM-ról, erről az új információhordozóról (*Könyvtáros*, 1988/8. sz.), a közelmúltban újabb részletekről értesültünk, éspedig elsősorban könyvtári alkalmazásának lehetőségeiről, illetve eredményeiről.

A British Library kutatási és fejlesztési részlege a J. Whitaker and Sons kiadóvállalattal együttműködve már 1985-ben előállított bibliográfiai adatokat (leírásokat) tartalmazó CD-ROM lemezeket. Az első ilyen lemez a BNB MARC egyik alsortozatát, a *Conference Proceedings Indexet* és a Whitaker-féle *British Books in Printet* tartalmazta. A második lemezre az ESTC (*Eighteenth Century Short Title Catalogue*), az SRIS (*Science Reference and Information Service*) katalógusának bizonyos részeit és a *British Books in Print* újabb részleteit rögzítették.

Az azóta eltelt években széles körben – kiállításokon és konferenciákon – „reklámozták” vagy – helyesebben szólva – ismertették a lemezekkel kapcsolatos kísérleteiket, azaz a CD-ROM bibliográfiai felhasználásának eredményeit. Ezek a lemezek azonban pusztán bemutatásra szolgáltak, kereskedelmi forgalomba nem kerültek.

A lemezek előnyei. A BNB MARC adatbázis egymilliónál több bibliográfiai leírása például elférne két-három CD-ROM lemezen, ezek postai úton könnyen terjeszthetők, élettartamuk – eddigi ismereteink szerint – korlátlan. A legelterjedtebb CD-ROM kiadványok a szokványos IMB PC mikroszámítógépekkel és a különféle CD-ROM meghajtókkal (lejártszókkal) használhatók. A berendezések ára egyre csökken. A már forgalomban lévő lemezekhez a szükséges úgynevezett „alkalmazási” szoftver külön floppy diszken beszerezhető. Ezt minden alkalommal be kell „táplálni” a mikroszámítógépbe, ha a „kereső” szoftvert használni kívánják.

Szabványosítási problémák. A lemezek átmérője egységesen 12 centiméter, az információk elhelyezésének és elrendezésének gyakorlati megoldása ma már szabványosnak tekinthető. A keresésnek, a felhasználás módjának egységesítése azonban még nem megoldott, könyvtári körökben vita tárgya, részben ez indította el a British Library és a Bibliothèque Nationale kutatási programját. A különböző kiadóvállalatok túlságosan sokféle szoftvert fejlesztettek ki saját gyártmányaikhoz. Közöttük sok a hasonló célú, az azonos jellegű, ezért